

УДК 330.341.1(477)

І. А. ЧИКАРЕНКО

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ МУНІЦИПАЛЬНОГО УТВОРЕННЯ

Проаналізовано понятійно-категоріальний апарат у сфері дослідження; запропоновано авторське тлумачення інновацій, заснованих на нових знаннях; розроблено принципи формування системи забезпечення конкурентоспроможності муніципального утворення.

Ключові слова: конкурентоспроможність, інновації, знання, муніципальне утворення.

The concept-category vehicle in the field of research is analyzed; author's interpretation of innovation, based on new knowledge, is offered; principles of the competitiveness providing system forming on the municipal level are developed.

Key words: competitiveness, innovations, knowledges, municipal formation.

Одним із основних чинників забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є рівень інноваційного розвитку, який обумовлюється інтенсивністю та результативністю інноваційної діяльності, що здійснюється як на рівні країни в цілому, так і на рівні її окремих територій і муніципальних утворень. Саме інноваціям відводиться визначальне місце на шляху переходу і від традиційної економіки, заснованої на використанні природних ресурсів, до економіки знань. При цьому рівень інноваційного розвитку безпосередньо залежить від якості управління ним, яке у контексті запровадження стратегічного курсу на інтеграцію України до Європейського Союзу передбачає реалізацію в країні системи принципів та моделі розвитку, прийнятих у ЄС, а також здійснення інституційних перетворень з метою досягнення європейських стандартів і показників соціально-економічного розвитку [7].

В Україні курс на реалізацію інноваційної моделі розвитку, задекларовану ЄС, був проголошений ще в 1994 р. [9]. Але за цей (практично 20-річний) період ані стратегічні заходи, що знайшли своє відображення в численних нормативних і програмних документах, ані тактичні заходи, які щорічно зводяться в різноманітні проекти та плани, а потім публічно презентуються громадам, не були реалізовані в повному обсязі. На наш погляд, однією з основних причин цьому є відсутність комплексності та системності в діяльності щодо забезпечення конкурентоспроможності країни та недостатня увага управлінців різних рівнів до визначальної ролі інновацій, зокрема, заснованих на нових знаннях.

Отже, актуальність даного дослідження обумовлена наявністю проблеми, яка полягає у протиріччі між необхідністю забезпечення конкурентоспроможності

країни на основі інноваційного розвитку її територій та відсутністю відповідного теоретико-методологічного, науково-прикладного та організаційного забезпечення цього процесу.

Дослідженню процесів становлення і еволюції економік інноваційного типу, розвитку національних інноваційних систем присвячено широкий спектр публікацій зарубіжних учених, таких як І. Ансофф, П. Друкер, Дж. Кейнс, Р. Нельсон, М. Портер, Дж. Стігліц, П. Фішер, К. Фріман та інші. Серед учених країн колишнього СНД слід виділити роботи Д. Альохіна, А. Аристанбекової, Ю. Арутюнова, Н. Богдан, Л. Гурієва, С. Древінга, В. Іванова, Н. Івлєвої, А. Ілларіонова, Д. Ліванова, Л. Нехорошевої, А. Орлова, М. Рогачева, О. Савіної, Д. Тюкаєва, А. Юданова та інших авторів.

Визначенню проблем і перспектив інноваційної діяльності на національному рівні, формуванню відповідної політики та обґрунтуванню потенційних можливостей її впливу на отримання національного інноваційного продукту, іншим питанням функціонування національної інноваційної системи присвячені праці українських учених і практиків, серед яких окремо слід виділити таких, як: В. Геєць, В. Гусєв, Я. Жаліло, В. Івченко, В. Льчук, О. В. Орлов, В. Семиноженко, С. Соколенко, О. Трав'янку, Л. Федулова, О. Хіменко, М. Шарко та ін.

Метою даного дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування підходу до формування системи забезпечення конкурентоспроможності муніципального утворення через інновації, засновані на нових знаннях, а також розробка принципів забезпечення результативного та ефективного функціонування вказаної системи.

Питання пошуку нових підходів і моделей підвищення конкурентоспроможності територій стають особливо актуальними в умовах економіки знань, яка сьогодні справедливо вважається основою “сучасного модернізаційного проекту економіки і суспільства” [2], і входження до якої активно сприймається всією світовою спільнотою. У цьому контексті в зарубіжній і вітчизняній науковій літературі останнім часом все частіше йде мова про “інновації, засновані на нових знаннях”, які генеруються в різних галузях науки, техніки, суспільно-політичної, виробничої, управлінської, іншої діяльності.

Понятійно-категоріальний апарат у цій сфері налічує безліч дефініцій поняття “інновація”, зміст яких більшою мірою стосується таких категорій, як зміни та нововведення. Природно, виділяються науково-технічні та управлінські інновації, засновані на нових рішеннях, які є своєрідною реакцією на певну зміну або нововведення. Зрозуміло, що основою науково-технічних інновацій є наукові дослідження та технічні рішення, а управлінських – організаційні рішення. Тому в контексті нашого дослідження уявляється логічним розкрити сутність поняття “інновації, засновані на нових знаннях” та надати авторську дефініцію цього терміну.

Із початком нового століття у багатьох розвинених країнах світу активізувався процес запровадження економіки знань (knowledge-based economy), виникнення якої було пов'язано із новітніми досягненнями у сфері інформаційних

і комунікаційних технологій [17]. Але сам термін “економіка знань” ще в 1962 р. увів до вжитку Фр. Махлуп, розуміючи під цим специфічний сектор економіки [6]. Появлення цього терміну свідчило про всезростаючу роль знань як одного з головних важелів розвитку та джерел багатства.

Сьогодні цей термін вживається для характеристики визначально нового типу інноваційної економіки, де, як відзначав російський академік В. Макаров, “знання грають вирішальну роль, а виробництво знань стає джерелом зростання” [14].

Британський економіст Дж. Даннінг підкреслював, що протягом останніх трьох століть головне джерело зростання (джерело багатства) в ринковій економіці перемістилося з природних активів (земля і не висококваліфікована праця) через ресурси, що створюють матеріальні активи (будівлі, обладнання фінанси), до ресурсів, що створюють нематеріальні активи (знання і інформація), які втілюються в людях і організаціях [15].

Разом із термінами “економіка знань” і “інформаційне суспільство” поступово набуло поширення поняття “суспільство знань” (knowledge society) або “суспільство, засноване на знаннях” (knowledge-based society). Цей термін став уживатися наприкінці 2003 р. і, на наш погляд, є певною підміною поняття “інформаційне суспільство”. У документах Всесвітнього наукового форуму, організованого UNESCO спільно з Міжнародною радою з науки, сутність поняття “суспільство знань” була визначена через ще один споріднений термін – “інноваційне суспільство” [1], як таке, що базується на концепції безперервного навчання протягом всього життя. Інноваційне суспільство об’єднує співтовариства вчених, дослідників, інженерів і техніків, дослідницькі мережі, а також підприємства та організації, залучені в процес дослідження і виробництва високотехнологічних товарів і послуг. Зазначені співтовариства утворюють національну інноваційно-виробничу систему, яка інтегрована в міжнародні мережі з виробництва, поширення, використання і захисту знань (нашими попередніми дослідженнями обґрунтовувалася роль кластерів у цьому процесі як специфічних інноваційно-орієнтованих об’єднань, які створюють суспільно-важливий продукт саме на підставі інтеграції таких видів діяльності, як науково-дослідна, виробнича, освітня тощо). Засоби комунікацій і інформаційні технології, що застосовуються під час реалізації такої діяльності, забезпечують, у свою чергу, широкий доступ до гуманітарних знань, які використовуються як для надання можливостей культурного та матеріального розвитку кожної особистості, так і для забезпечення сталого розвитку суспільства в цілому.

Розглянемо, чим відрізняються поняття “інновація” та “інновація, заснована на новому знанні”. Згідно із Законом України “Про інноваційну діяльність”, інновація – це “новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери” [8].

У контексті нашого дослідження під інновацією, заснованою на новому знанні, будемо розуміти не просто новостворені технології, продукцію, послуги або рішення, а результат перетворення унікального для даної території знання, що позитивно впливає на добробут (життєзабезпечення) цільової групи населення, забезпечує конкурентоспроможність території, на якій воно проживає, та породжує (генерує) нові знання з метою її матеріального, культурного та духовного збагачення.

Отже, виникнення нового знання є визначальною передумовою інновації. При цьому перетворення знання на інновацію і, відповідно, сам інноваційний процес (від фундаментальних досліджень до комерційної реалізації) протікає нелінійно. Як справедливо відзначають автори публікації [10], сучасне розуміння інновацій виходить з інтерактивної системної моделі інноваційних процесів, в якій ключову роль грають інноваційні системи (регіональні, національні і міжнародні), у межах яких створюються, втілюються і розповсюджуються нові наукові й технологічні знання та реалізуються інноваційні процеси.

Однією із сучасних тенденцій, що обумовлюють процеси формування економіки знань, слід визнати “загальне усвідомлення важливості інформації і знання в економічному розвитку, переконаність політичних кіл, бізнесменів, менеджерів у ключовій ролі інновацій для забезпечення конкурентоспроможності” [Там же]. Усвідомлення важливості знання і інновацій формує споріднені напрями інноваційного менеджменту (зокрема, управління знаннями, управління змінами, управління якістю тощо), які значною мірою обумовлюють поведінку органів влади, а також суб’єктів господарської діяльності на ринку або в окремих сферах життєдіяльності населення. Урозуміння сутності та важливості інноваційної діяльності на рівні муніципальних утворень стимулює керівників до розробки й прийняття раціональних управлінських рішень, що втілюються під час реалізації стратегій і програм розвитку регіональних економік, і враховують специфіку території та її місцеві реалії.

Зважаючи на те, що будь-які знання завжди мають інформаційне підґрунтя, В. Геєць та В. Семиножено визначають економіку знань як “багатовимірну категорію, пов’язану з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій” [2]. Дійсно, останні сьогодні охоплюють практично всі сфери людської діяльності і є своєрідним “каталізатором” нових знань як науково-технічного, так і гуманітарного змісту, необхідних для культурного і духовного збагачення світу.

Доволі часто термін “економіка знань” вживають просто як синонім інноваційної економіки. Проте економіка знань – це вищий етап розвитку інноваційної економіки, і, як свідчать численні публікації, є фундаментом інформаційного суспільства, до якого прагне весь сучасний світ [4]. У свою чергу, як зазначалося вище, знання є джерелом продукування інновацій, і, як наслідок, визначальним чинником стратегічного розвитку як на рівні окремої організації, так і на рівні цілої території, зокрема муніципального утворення.

Сьогодні вітчизняні муніципальні утворення переживають не кращі часи, що пояснюється, зокрема, політичними і економічними подіями в державі, відсутністю стабільності, а також численними реформами, які охопили практично всі сфери життєдіяльності українського суспільства як на рівні регіонів, так і окремих адміністративно-територіальних одиниць. Проте розвиток муніципальних утворень на базі комплексного використання їх ресурсного, людського і інтелектуального потенціалу стає основою для розвитку регіонів і країни в цілому. Саме на рівні окремих муніципальних утворень створюються умови для ефективної роботи підприємств, забезпечення конкурентоспроможності товарів і послуг, підвищення рівня і якості життя населення. При цьому кінцева мета управління діяльністю муніципальних утворень має бути направлена на якнайповніше задоволення комплексу потреб, інтересів та очікувань територіальних громад [11].

Пошук ефективних інструментів підвищення конкурентоспроможності муніципальних утворень і аналіз існуючої нормативно-правової, теоретико-методологічної і наукової бази у сфері реалізації та забезпечення інноваційної діяльності дозволив дійти до висновку, що інвестиційна привабливість муніципального утворення, і, як наслідок, його конкурентоспроможність безпосередньо залежать від кількості і якості інновацій, заснованих на знаннях, унікальних для певної території, і таких, які ініціюються (синтезуються) природним шляхом або підприємствами і організаціями різних форм власності, що перебувають на цій території, а також індивідуальними суб'єктами господарської діяльності.

У цілому конкурентоспроможність муніципального утворення можна розглядати з двох позицій: по-перше, з позицій рівня розвитку його економіки; по-друге – порівняно з іншими містами. Ураховуючи те, що конкурентоспроможність напряму залежить від інвестиційної привабливості і наявного ресурсного потенціалу, найважливішим стратегічним ресурсом, що забезпечує діяльність суб'єктів по виробництву товарів і послуг, у т.ч. інноваційну, є люди. Тому саме для них – як мешканців, так і приїжджих, які приносять реальний дохід місцевим підприємствам і є носіями та розповсюджувачами інформації про муніципальне утворення, – має бути очевидна його привабливість.

Якщо розглядати першу складову конкурентоспроможності муніципального утворення, а саме з позицій рівня розвитку його економіки, то одним із основних показників результативності управління в цій сфері є рівень і якість життя територіальної громади, що відображаються ступенем задоволення її потреб. Виходячи з теорії ієрархії потреб А. Маслоу [16], якщо задоволені потреби нижчого рівня, усе більш актуальними стають потреби вищого рівня. Але це не означає, що в той момент, коли колишня потреба повністю задоволена, більше нічого не відбувається. Місце попередньої потреби займає нова, і вже на більш високому якісному рівні. Саме в цей момент виникає можливість (або необхідність) здобуття

і поширення нового знання, яке, у свою чергу продукує інновацію і генерує нову потребу. Передумовою появи нового знання є той факт, що все, що існує протягом певного часу, – старіє. Джерелами появи нового знання можуть бути несподівані події (для підприємства або галузі), невідповідність між реальністю (яка вона є насправді) і нашими уявленнями про неї, а також нововведення, засновані на потребах ринку [3].

Що стосується другого твердження (щодо порівняння даного муніципального утворення з іншими з метою виявлення рівня його конкурентоспроможності), то тут одним із основних показників є обсяг зовнішніх інвестицій в місцеву економіку, який напряму залежить від рівня розвитку інноваційної інфраструктури і інноваційної активності всіх суб'єктів, що діють на території даного муніципального утворення. При цьому також необхідно відзначити провідну роль досліджуваного фактору, а саме інновацій, заснованих на нових знаннях.

Результатом інновацій, заснованих на нових знаннях, можуть бути системні трансформації (зміни, перетворення, нововведення), пов'язані з різними факторами, зокрема із впливом зовнішнього середовища на певну ситуацію. Відштовхуючись від теорії управління змінами в організації, системні трансформації можна визначити як динамічні зміни системи в часі, які виникають у результаті (внаслідок) її розвитку, і призводять до нового якісного стану об'єкта, його складу і структури. Основна рушійна сила таких змін – люди, знання, інформація, технології [13].

Якщо розглядати системні трансформації крізь призму стратегічного розвитку муніципальних утворень, то їх можна визначити як результат певних перетворень, які на якісному рівні змінюють усі сфери життєдіяльності територіальної громади і впливають на соціально-економічну ситуацію муніципального утворення в цілому. До таких перетворень можна віднести демографічні, політичні зміни, зміни в соціально-гуманітарній сфері, в ментальності, сприйняттях, очікуваннях громади, її ціннісних установах тощо. Якщо активізація інноваційних процесів зумовить покращання ситуації в цілому, то можна стверджувати, що відбулися позитивні системні трансформації, визначальним чинником яких стали інновації, засновані на нових знаннях, а кінцевим результатом стане підвищення конкурентоспроможності муніципального утворення.

Для обґрунтування методологічного базису забезпечення конкурентоспроможності муніципального утворення та формування відповідної системи, ключовими елементами якої є інновації, засновані на нових знаннях, визначено такі принципи:

– продукування інновацій, заснованих на нових знаннях, не є прерогативою виключно місцевого бізнесу або наукомістких секторів регіональної економіки – особливу роль у генерації нових знань і перетворенні їх на інновацію відводиться інтелекту, науці і освіті;

– інноваційна активність на муніципальному рівні має проявлятися в усіх галузях промисловості і сфери послуг та, насамперед, у публічному секторі: органи муніципального управління є суб'єктами надання якісних публічних послуг територіальним громадам і каталізаторами інноваційних процесів [10];

– джерелом генерації нових знань для інновацій є наукові дослідження, розробки, а також муніципальний маркетинг, бенчмаркінг, ситуаційний, конвергентний і SWOT-аналіз, результати яких є підґрунтям для запровадження інноваційних ініціатив;

– інновації, засновані на нових знаннях, характеризуються найбільшими витратами часу порівняно з іншими інноваційними пропозиціями і можливостями [5]; крім того, такі інновації вимагають поєднання знань, здобутих у різних областях, тому інновації, засновані на новому знанні, потребують особливих умов, що зумовлюють їх появу, і відповідної інфраструктури;

– визначальну роль у виникненні інновацій, заснованих на нових знаннях, відіграють умови реалізації нової ідеї – якщо неможливо забезпечити всі умови, то інновацію слід відкласти внаслідок того, що нове знання (особливо наукове) не завжди є надійним і передбаченим: необхідно бути готовим до того, що безперспективні ідеї потрібно відхилювати без жалю і що інноваційні проекти завжди мають більший ступінь ризику, ніж традиційні, і високий відсоток невдач при цьому – звичайне явище;

– для підвищення конкурентоспроможності муніципальних утворень особливо важливим стає чітка орієнтація на стратегічні пріоритети його розвитку, перспективна інновація відразу приверне увагу територіальної громади, результати її впровадження швидше сприйматимуться населенням, при цьому лідируюча і одночасно стимулююча інноваційні процеси роль органів муніципального управління буде для неї очевидна;

– упровадження інновацій, заснованих на новому знанні, зокрема в соціально-економічній сфері розвитку муніципального утворення, вимагає ефективного і результативного муніципального менеджменту, діяльність якого сфокусована на специфічних особливостях конкретної територіальної громади, її унікальних можливостях і реаліях.

Для отримання можливості практичної реалізації підходу до формування системи забезпечення конкурентоспроможності муніципального утворення через інновації, засновані на нових знаннях, нами виділені наступні основні принципи, що визначають стратегічний, аналітико-синтетичний, структурний і управлінський аспекти її побудови:

– чітка орієнтація на потреби територіальної громади і місцевого ринку із подальшою можливістю формування зовнішнього попиту на інноваційні продукти і виходу на зовнішні ринки;

– наявність стратегій соціально-економічного розвитку муніципального утворення і проектів реалізації його стратегічних пріоритетів, що мають яскраво виражену інноваційну складову і дозволяють швидко адаптуватися до бурхливих змін на ринку;

– наявність інноваційного потенціалу, зокрема, належної інноваційної інфраструктури, у складі якої, відповідно до закону України “Про інноваційну діяльність” [8], є підприємства, організації, установи, їх об’єднання, асоціації будь-якої форми власності, які надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності;

– ефективна система управління інноваційним розвитком, а саме, професійний муніципальний менеджмент, у т.ч. інноваційний, який забезпечує своєчасну реалізацію комплексу дій, націлених на досягнення стратегічних цілей розвитку муніципального утворення для підвищення його конкурентоспроможності і покращання рівня і якості життя його населення відповідно до загальноприйнятих європейських стандартів, норм і правил [12];

– високий рівень організаційної культури і формування нової культури виробництва, яка ґрунтується на принципах соціальної відповідальності, забезпечує ефективність сучасної інтеграційної моделі розвитку муніципального утворення із орієнтацією на європейські стандарти якості життєдіяльності на його території;

– підвищення ролі державно-приватного партнерства з метою забезпечення довгострокової взаємодії держави і бізнесу у вирішенні суспільнозначущих завдань на взаємовигідних умовах, на основі чого стає можливим ширше залучення потенційних інвесторів, поліпшення ділової атмосфери, підвищення іміджу влади і збільшення довіри населення до неї як на місцевому, так і на регіональному рівні;

– підвищення ефективності діяльності будь-яких інтеграційних об’єднань (мереж і інноваційно активних підприємств, таких як технологічні альянси, технопарки, кластери, бізнес-інкубатори тощо), які, у свою чергу, є каталізаторами інноваційних процесів на території, і забезпечують інтеграцію науки, освіти, реального сектора економіки і бізнесу;

– регулярне проведення бенчмаркінгового і конвергентного аналізів для порівняння з|із| іншими муніципальними утвореннями з метою адаптації провідного зарубіжного і вітчизняного досвіду і кращих практик реалізації інноваційної діяльності, зближення економічних систем у бік переходу на вищий якісний рівень розвитку;

– активна інноваційна політика, що проводиться органами як державного управління, так і місцевого самоврядування, завдяки якій розширюються можливості ринку праці, створюються якісні і високооплачувані нові робочі місця, формується попит на працівників із вищою кваліфікацією, на послуги центрів підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації відповідних кадрів.

Таким чином, в Україні назріла необхідність якісної перебудови системи забезпечення конкурентоспроможності країни, зокрема, на муніципальному рівні. Ураховуючи проголошений державою курс на європейську інтеграцію, а також основні вимоги до формування такої системи, вважаємо, що конкурентоспроможність муніципальних утворень у першу чергу можна забезпечити, дотримуючись вищевикладених основних принципів реалізації інновацій, заснованих на нових знаннях.

Література:

1. *Арыстанбекова А.* Экономика, основанная на знаниях / А. Х. Арыстанбекова // МИД Республики Казахстан : Финансовая аналитика. – Режим доступа : <http://www.finanal.ru/006/ekonomika-osnovannaya-na-znaniyakh?page=0,0>.
2. *Гесць В. М.* Інноваційні перспективи України : монографія / В. М. Гесць, В. П. Семиноженко. – Х. : Константа, 2006. – 272 с.
3. *Грибов В.* Инновационная деятельность / В. Грибов, В. Грузинов // Экономика предприятия. – Режим доступа : <http://www.inventech.ru/lib/predpr/predpr0053>.
4. *Дідик В. І.* Економіка знань як складова стратегічного потенціалу регіону / В. І. Дідик // Наук. вісн. Ужгородського ун-ту : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 26. – С. 74–79.
5. *Инновационный менеджмент : глоссарий / Л. Е. Чередникова, А. А. Бовин, А. В. Черепанов.* – Новосибирск : Сибирская академия финансов и банковского дела, 2010.
6. *Махлуп Ф.* Виробництво та розповсюдження знань у США / Ф. Махлуп. – М. : Прогрес, 1966. – 462 с.
7. Модернізація державного управління та європейська інтеграція України : наук. доп. / авт. кол. : Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка. – К. : НАДУ, 2013. – С. 86–92.
8. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV // ВВР України. – 2002. – № 36. – Ст. 266.
9. Угода про партнерство та співробітництво між Європейським співтовариством і Україною від 14.06.1994 р. // Офіц. вісн. України. – 2006. – № 24. – С. 203. – Ст. 1794.
10. *Хохлов Ю. Е.* Экономика, основанная на знаниях: социально-экономические тенденции и политические цели / Ю. Е. Хохлов, С. Б. Шапошник // Информационное общество. – 2002. – № 1. – С. 4–7.
11. *Чикаренко И. А.* Обеспечение конкурентоспособности муниципальных образований через инновации, основанные на новых знаниях / И. А. Чикаренко // Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации : культурно-просветительский и образовательный журнал. – 2013. – № 1. – С. 141–148.
12. *Шаров Ю.* Європейські стандарти публічного управління: проєкція на муніципальний рівень / Ю. П. Шаров, І. А. Чикаренко // Державне управління та місцеве самоврядування. – Дніпропетр. : ДРІДУ НАДУ, 2010. – № 1 (4). – С. 295–304.
13. *Шаров Ю. П.* Управління змінами : навч. посіб. / Ю. П. Шаров. – К. : УАДУ, 1997. – 76 с.
14. Экономика знаний: уроки для России [Электронный ресурс] // Наука и жизнь. – № 5. – 2003. – Режим доступа : <http://www.nkj.ru/archive/articles/2874/>.
15. *Dunning J.* Regions, Globalization and the Knowledge Economy / J. Dunning // Regions, Globalization, and the Knowledge-Based Economy. – Oxford, 2000. – P. 8–10.

16. *Maslow A. H.* Motivation and Personalit. – New York : Harper & Row, 1954.

17. Sustainable Development and the New Economy [Електронний ресурс] // OECD Forum 2001, Paris, 2001. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/forum2001>.

Надійшла до редколегії 22.07.2013 р.